

SZILÁGYI N. SÁNDOR

A jelentésvilág szerkezete

Szilágyi N. Sándor
nyelvész

1948-ban született a romániai Újfehgyverneken. Kolozsváron magyar nyelv és irodalom szakon szerzett diplomát 1972-ben.

Az egyetemi tanulmányok elvégzése után 1972-től 1990 őszéig a Kriterion Könyvkiadó szerkesztője volt Bukarestben, 1990-től 1999-ig egyetemi adjunktus a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéken, 1999-től egyetemi docens, 2005-től egyetemi tanár ugyanott (a tanszék mai neve: Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék). Tagja az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek és az MTA Köztestületének.

Fő kutatási területe: az elméleti és magyar fonológia, a kognitív nyelvészet és a szociolingvisztika, a nyelvi emberi jogok kérdésköre.

A kognitív nyelvészet az utóbbi negyedszázad igencsak eseménydús tudományterülete. Amióta a nyelvet nem az emberi megismerő rendszertől elszigetelve, hanem azzal való szoros összefüggésében vizsgáljuk, állandóan újabb és újabb, korábban meg sem fogalmazott kérdések merülnek fel, és az ezekre adott különféle, egymással versengő vagy egymást kiegészítő válaszok folyamatosan újabb titkait tárják fel az emberi nyelvnek. Az előadás ennek a nagy kutatási témának két fontos összetevőjét emeli ki. Az egyik a nyelv metaforikussága, amely messzemenően jellemző minden emberi nyelvre, a másik pedig a nyelvi kategorizáció kérdése, amely arról szól, honnan tudják a beszélők, hogy mit minek kell nevezni, és mit kell éppen annak nevezni, aminek. Ennek kapcsán kerül sor a különböző kategóriafajták főbb jellemzőinek és hierarchiájának bemutatására.

Miért *kognitív* nyelvészet?

Igen megtisztelőnek tartom, hogy ezt az igényes feladatot éppen rám bízták, ugyanakkor pedig – nem személyem, hanem a téma miatt – szerencsésnek is, hiszen Kolozsváron a kognitív nyelvészetnek, ha nem is régi ha-

A kolozsvári Babeş–Bolyai
Tudományegyetem épülete

gyományai, de majd százéves előzményei vannak. Erről azonban még a szakmabeliek közül is csak kevesen tudnak: Csűry Bálint 1910-ben, huszonnégy éves kolozsvári egyetemi hallgató korában jelentette meg *Az ige* című munkáját, amelyben olyasmiket is ír a metaforáról, hogy ha azt ma valaki anélkül olvassa, hogy tudná, ki a szerzője, biztosan azt hiszi, hogy valamelyik nemrégiben megjelent kognitív nyelvészeti munkából van kimagaslva.

Már másodszor használom a „**kognitív nyelvészet**” kifejezést, lássuk hát, hogy mitől „**kognitív**”. Azt, hogy „nyelvészet”, mindenki érti, vagy legalábbis ért rajta valamit; a közhiedelem azt tartja róla, hogy a nyelvvel foglalkozik. A nyelvész tehát a nyelvet vizsgálja, például a magyar nyelvet. Nincs is ezzel semmi baj addig, amíg nem próbáljuk meg elképzelni. Hogy ezt jobban megértsük, gondoljunk most arra, ahogy a biológus vizsgálja például a házinyulat! Látjuk a biológust, előtte az asztalt, rajta a házinyulat. Próbáljuk meg most ugyanígy elképzelni azt, hogy a nyelvész vizsgálja a magyar nyelvet! Ott a nyelvész, ott az asztal – de mi van az asztalon? Ahogy én a nyelvészeket ismerem, valószínűleg van ott és a közelben egy csomó szótár, kézikönyv, cédula meg ilyesmi, de valahogy mégsem ezekre gondolunk akkor, mikor azt halljuk, hogy „a magyar nyelv”. Hanem általában valami olyasmire, ami van valahol, de hogy pontosan hol is, azt nem szükséges megmondani, talán a fejünk fölött lebeg láthatatlanul, csak annyi biztos, hogy van neki szókészlete, hangtana, alaktana, mondattana és minden egybebe, amivel csak keseríteni tudták iskolás korunkban az életünket.

Pedig a magyar nyelv nem valahol „odakint” van, hanem „idebent”. A magyar nyelv az, hogy van ezen a világon körülbelül tizennégymillió ember, a mai emberiségnek alig 0,2 százaléka, akik tudnak valamit: tudnak magyarul beszélni, és hacsak valami különös okuk nincs rá, hogy ne úgy tegyenek, úgy is szoktak. Az emberi beszédnek ezt az egyedüli módját csak mi ismerjük, és aki rajtunk kívül meg akarja tanulni, csakis tőlünk tanulhatja el. (Van ebben valami lenyűgöző, gondoljunk csak bele!) Az pedig, hogy „tudunk magyarul beszélni”, azt jelenti, hogy van a fejünkben egy nagyon sajátosan megszerveződő *tudás* arra vonatkozóan, hogy ezt hogyan is kell csinálni. „*Egy magyar nyelv*” tehát – az a „bizonyos”, valahol „odakint” – nincsen, de van helyette körülbelül tizennégymillió magyar nyelv az egyes emberek fejében.

Mármost ez a magyar nyelv nem elkülönítve, valami külön „rekeszben” van ott a fejünkben, hanem szétválaszthatatlanul összefonódva az egész megismerő rendszerünkkel, összes kognitív funkciókkal: a fogalomalkotással, a gondolkodással és a világról való teljes enciklopédikus tudásunkkal. A kognitív nyelvészet pedig attól kognitív, hogy a beszédhez szükséges tudásunkat, ezt a **mentális nyelvet** ebben az összefüggésrendszerben, ennek szerves részeként próbálja megérteni, nem abból kiszakítva. Úgy is mondhatjuk, hogy a kognitív nyelvészet tárgya látszólag a nyelv, valójában azonban az ember: önmagunkat szeretnénk vele jobban megérteni.

A kognitív nyelvészet az 1970-es évek legvégén jelent meg, és azóta igen látványos pályát futott be, pedig nagyon is megleátszik még rajta, hogy az

Kognitív nyelvészet:

nyelvészeti irányzat, amely az emberi nyelvet, illetve az embernek azt a képességét, hogy beszélni tud, a megismeréssel való szoros összefüggésében vizsgálja.

Kognitív:

a megismeréssel kapcsolatos.

Mentális nyelv:

elménk tartozéka: az a tudásunk, amely lehetővé teszi, hogy valamely nyelven beszélni tudjunk, illetve megértsük mások ugyanazon nyelvű beszédét.

útnak inkább csak az elején van, mint a végén. Egy ilyen rövid előadásban természetesen nincs mód arra, hogy a kognitív nyelvészet teljes problematikáját felvázoljuk, így a továbbiakban csak az emberi nyelv metaforikusságáról és a jelentésvilág szerkezetéről szólnék valamivel bővebben.

A nyelv metaforikussága

Ha visszagondolunk arra, mit is tanultunk erről az iskolában, akkor a metaforáról alighanem inkább az irodalomóra jut eszünkbe, mint a nyelvtan – meg esetleg a tankönyvek örökös példája Arany *Toldijából*: „A fiú betoppan; szive égő katlan.” Azt már persze kevesebben tudják, hogy Petőfi is írt olyat, hogy: „Azóta mellem folyton égő katlan” (a *Fresco-ritornell* című versében), pedig még a tankönyv is érdekesebb lehetett volna, ha ez a kettő együtt van ott, hiszen akkor elgondolkozhattunk volna rajta, hogy is van az, hogy Arany katlanját Toldi „Szégyenítő bújja, búsító haragja” fűti, a Petőfiét viszont a szerelem. Lehetett volna aztán folytatni olyan kifejezésekkel, mint: *izzó haragra lobbán, szerelemre gyullad, lángoló szerelem*, meg olyan versidézetekkel, mint: „Égő lángban forog szívem” (ismeretlen szerző), „Szerelem tüze ég fiatal szívében” (Petőfi: *János Vitéz*), vagy Balassitól: „Szerelmedben meggyúlt szívem” (*Hogy Júliára találta, így köszönte neki*), illetve: „Szerelem tüzes lángjától szívemben én égek” (*Mint sík mezőn csak egy szál fa...*), és akkor mindjárt jobban lehetett volna érteni azt is, hogy miért beszélnek ezek a költők katlanról, mikor pedig valójában egészen másról van szó.

A metaforával tehát úgy ismerkedtünk meg, mint a költői képek egyik fajtájával, ezért aztán könnyen azt is hihetjük róla, hogy ilyet csak ritka kivételes tehetségű emberek tudhatnak alkotni.

A *Magyar értelmező kéziszótár* 2003-ban megjelent új kiadásában is ezt olvassuk róla: „**metafora** ② fn *Irod. Nyelv* Hasonlóságra épülő szókép (pl. *arca rózsái*). [nk: lat<gör]”. Mint látjuk, itt is elsősorban mint irodalomtudományi fogalom jelenik meg, és csak másodsorban nyelvészetiként.

A kognitív nyelvészet mára gyökeresen megváltoztatta ezt a szemléletet. A metaforakutatás kezdettől fogva a kognitív nyelvészet egyik „sikerterülete”. Az amerikai George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban jelentette meg *Metaphors We Live By* című könyvét (ezt elég nehéz lefordítani, lehetne „*Metaforák, amelyek által élünk*”, vagy „... *amelyek mellett élünk*”, esetleg „... *amelyekkel együtt élünk*” – jó példa arra, hogy amit valaki egy adott nyelven elgondol, azt egy másik nyelven nem mindig könnyű éppen úgy visszaadni). Ez a könyv attól lett világhírű, hogy felfedezte és nyilvánvalóvá tette azt, amit Csűry Bálint 1910-ben a következőképpen mondott: „A metaforát újból kell értékelnünk. Ki kell emelnünk abból az alárendelt, vagy talán félreértett szerepéből, melyet a stilisztikák adtak neki. Rá kell mutatnunk, hogy a metafora nem pusztán díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben [...] Nem kiváló írók vagy költők sajátja, hanem mindenkié, mert ez az alapja az egész beszédnek.” Majd azt mondja:

Csűry Bálint (1886–1941)

Metafora:

valamely dolog nevének egy másikra való kiterjesztése valamilyen hasonlóság alapján (például a *ló* „állat” név kiterjesztése 1. a tornaszerre annak alapján, hogy az is elég magas, négy lába van, háta közepén pedig a két fogantyú nyeregre emlékeztet, vagy 2. a koporsó vitelére való négy lábú állványra – *Szent Mihály lova* –, amelyen szintén „utazik” valaki).

Komponenciális:

a szójelentésről akkor mondjuk, ha olyan összetevőkre lehet bontani, amelyeknek szerepük van abban, hogy az illető szóval megnevezett dolgot ilyen nevűként azonosítsuk. Például a *pipa* jelentésében a következő összetevőket különíthetjük el:

1. nagyjából derékszögben megvan hajlítva (görbe), 2. belül végig üreges (csőszerű), 3. használatához az ember szájába veszi a (hosszabb és vékonyabb szár) végét, 4. használatokor füstöl, 5. a derékszög egyik szára rövidebb (és vastagabb), mint a másik. Ezek mindegyike külön-külön is elég lehet a metaforikus kiterjesztéshez (lásd *metafora*), ha egy másik dologban is megvan. Az 1. és 2. jelenléte alapján hívjuk *pipának* a derékszögben meghajlított csövet (például a vízvezetéken), az 1., 2. és 3. alapján a könnyűbűvár légzőkészülékének csövét, a 2. és 3. alapján a cuclit, az 1. és 5. alapján a kipipáló írásjelet, és egyedül az 1. alapján a kapufa felső sarkát (*pipába lőtt*).

Kategorizáció:

szűkebb értelemben: a környezet elemeinek valamiként való azonosítása, valamilyen kategóriába való besorolása vagy azért, hogy azt az illető fogalomhoz tartozóként kezelhessük (*perceptuális kategorizáció*), vagy pedig hogy valamilyen névvel nevezhessük meg (*nyelvi kategorizáció*), ez a kettő nem fedi teljesen egymást. Tágabb értelemben: képességünk az ilyen kategóriák használatára, kezelésére, arra, hogy azokkal műveleteket végezzünk.

„[A] *metafora intenzív értelmi működés, az ember azon képessége, hogy a külvilág tárgyainak bizonyos jelentést ad* [azaz kategorizálja őket, ahogy ma mondanánk – Sz. N. S.] *s e jelentést a megfelelőnek választott szóban hang útján is kifejezi* [...] De a stilisztikáról sem beszélhetünk úgy, mint a grammatika mellett valami heterogén tudományról, mint a »díszes beszéd« tudományáról. A metafora nem ilyen stilisztikai fogalom, hanem az egész nyelvet átható azon eljárás, mely szerint a lélek a külvilág tárgyait értékeli s ez értéket megfelelő névvel illeti.” Ezt írta tehát Csűry, csak hát szerencsétlenségére hetven évvel korábban, mint kellett volna. Akkor ugyanis még nem volt kognitív tudomány, amelybe ez szervesen beilleszkeszhető volt, és olyan elméleti értelmezéseket tett volna lehetővé, amilyenek Lakoffék könyve óta egyre árnyaltabb magyarázatát adják a metaforának és a nyelv metaforikusságának, szoros kapcsolatban az elme működésével.

Csűryt főleg az olyan metaforák foglalkoztatták, mint például az, hogy *a hegy lába*. Úgy látta, hogy az ilyeneket úgy tudjuk legjobban megérteni, ha a *láb* jelentését összetevőire bontjuk, vagy ahogy ma mondanánk, a jelentést **komponenciális**ként fogjuk fel. Eszerint a *láb* jelentése a következő összetevőket tartalmazza: „1. alól levő tárgy, 2. egy másik tárgyat egyenesen tartó tárgy, 3. helyváltoztatást elősegítő tárgy. Legelső metaforikus használata a *láb* szónak akkor volt, mikor az, aki már így nevezte a saját megfelelő testrészét, először alkalmazta a másik ember lábára.” (Hát ez ma már bizony elég naiv kijelentés, de vegyük figyelembe, hogy 1910-ben vagyunk, a szerző meg egy imponálóan sokat tudó, de mégiscsak huszonnégy éves egyetemi hallgató! Az a szemlélet viszont, amely e kijelentés mögött áll, nagyon is éles szemre vall: az a fontos felismerés van benne, hogy a **kategorizációt** nem is lehetne elválasztani a metaforikusságtól, hiszen mikor egy nevet az illető kategória egy addig nem látott, ismeretlen példányára alkalmazunk a nyilvánvaló hasonlóság alapján, az is éppen olyan szerkezetű folyamat, mint a metaforaalkotás.) „Még nagyobb szellemi fejlettség kellett ahhoz, hogy az állatok vagy élettelen tárgyak megfelelő nevű részeit lássuk el hasonló jelentéssel és illessük e jelentésnek megfelelő szóval. [...] Így nevezték el a hegy alját, mivel alul volt s mintegy az egészet egyenesen tartotta, »a hegy lábá«-nak, az asztal, szék, ágy stb. feltámasztó rudjait az asztal, szék, ágy stb. lábainak; s a virág fentartó részét is a régi nyelvben hasonló értékű »szár« szóval. A félre dült boglyák, kazlak stb. támasztó fáját a nép »kódusláb«-nak hívja.”

Lakoffék az ilyen metaforákat nem találták nagyon érdekesnek: nem ezek a „halott metaforák” azok, amelyek által, úgymond, élünk. Őket inkább az olyanok izgatták, mint azok a „rejtett metaforák” (vagy ahogy ők hívták annak idején: strukturális metaforák), amelyek mint olyanok meg sem jelennek a beszédben, de számos kifejezésünk csak ezek alapján értelmezhető. Részletesen elemzik például azt, amelynek következtében a vitáról úgy beszélünk, mint a csatáról. Magyarul is gyakran mondunk olyankat, hogy: *szócsata*, *szópárbaj* (egyébként a *vita* szó maga is a *vi(v)* töre vezethető vissza), a vitában megpróbáljuk a másik felet *legyőzni* vagy legalábbis *meggyőzni*, ellene fordítani saját *fegyvereit*, érveinket *bevetjük*, a másik felet valamilyen érveléssel *lelőjük* (ha ugyan nem *visszafelé sül el*, amit odamon-

dunk), *vagdalkozunk*, *állást foglalunk*, és azt aztán *keményen védjük*, a másik felet *megsemmisítjük* stb. Ezek a kifejezések tehát nem véletlenszerűek, hanem egy koherens rendszert alkotnak, amely mögött a VITA–CSATA metafora áll, ez pedig annak a szerkezeti hasonlóságnak az alapján jön létre, hogy mindkét esetben két fél áll szemben egymással, és mindegyik nagyon akarja, illetve hiszi azt, amit a másik nagyon nem. Ez a metafora természetesen összefügg azzal is, hogy milyen szerkezetű fogalmunk van nekünk egyáltalán a vitáról, vagyis hogyan *konceptualizáljuk* a vitát, milyen nagyobb fogalmi hálózatba illesztjük bele, és ez a viselkedésünkön is meglátszik vita közben. (Nekünk, magyaroknak ezt igazán nem nehéz elhinnünk, hiszen elég csak széjjelnézni az olyan politikai küzdőtereken, ahol magyarok a felek, és rögtön látjuk, hogy itt bizony kemény hadviselés folyik, ahol – amint az a háborúban általában lenni szokott – az igazi nagy vesztesek mi vagyunk, az ártatlan civilek.)

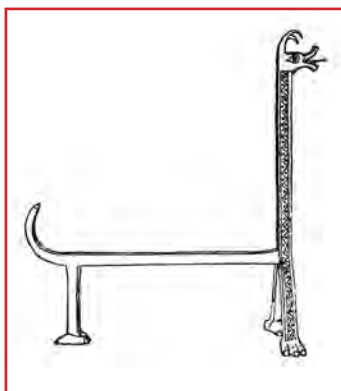
A nyelvi kategorizáció

A metaforakutatás mellett, de ezzel szoros összefüggésben, a kognitív nyelvészet másik nagy kutatási területe a nyelvi kategorizáció problémája. Mikor a megnevezés kérdése valami miatt felmerül, az nekünk legtöbbször olyan módon válik problémánkká, hogy mi a neve, mondjuk, oroszul a kutyának. Ha megtudjuk, hogy *szobaka*, akkor megnyugszunk, hiszen választ kaptunk a kérdésünkre. A kognitív nyelvésznek ehhez képest éppen fordítva jár az esze: őt nem az érdekli, hogy azt az állatot *hogyan hívják* magyarul, hanem az, hogy *mit hívunk* magyarul *kutyának*, és egyáltalán mit lehet annak hívni. Még pontosabban, arra kíváncsi, hogy *honnan tudják* azt a magyarok, hogy mit kell *kutyának* hívni, és mit *macskának*. *Miről ismerik fel* és azonosítják éppen kutyaként azt a példányt is, amelyet azelőtt még sohasem láttak? Milyen műveletek teszik nekünk lehetővé azt, hogy környezetünk elemeit ilyen kategóriákba soroljuk, és mindegyiket abba, amelyikbe kell, ha csakugyan szót akarunk érteni más magyarokkal, és ne egy másikba?

2003-ban jelent meg Budapesten egy nagyszerű, több mint nyolcszáz oldalas tankönyv, Pléh Csaba, Kovács Gyula és Gulyás Balázs szerkesztette, a címe: *Kognitív idegtudomány*. Kovács Gyula a perceptuális kategorizáció alapjairól írt bele egy kiváló fejezetet, ebben a következőképpen határozza meg a kategorizációt: „A kategorizáció azt jelenti, hogy egyrészt képesek vagyunk egymástól fizikailag eltérő dolgokat csoportosítani, hasonlóként, azaz azonos kategóriába tartozóként kezelni, másrészt fizikailag hasonló dolgokat képesek vagyunk elkülöníteni egymástól” (203. p.). Ez azonban, mint mondtam, a *perceptuális kategorizációról* szól, amely a *fogalmi rendszerünk* alapja. A nyelvészt viszont elsősorban a *nyelvi kategorizáció* érdekli, vagyis az, hogy a dolgok közül melyek lesznek *azonos nevéűek*, és melyek nem. A nyelvi kategorizáció jellegzetesen a *beszédhez* szükséges.

Ez a két kategorizáció nem független egymástól, és elég nagy felületen át is fedi egymást, de korántsem ugyanaz. Ha már a kutyáról esett szó az

Házikutya (*Canis familiaris*)Földikutya (*Spalax leucodon*)

Tűzikutya

Nyelvspecifikus:

az egyes nyelvekre sajátosan jellemző.

imént, lássuk akkor ezt! *Kutyának* hívjuk elsősorban és mindenekelőtt a mindnyájunk által jól ismert háziállatunkat (*Canis familiaris*).

De nem csak azt. Más fajhoz tartozó állat is lehet *kutya*, például a *prérikutya* (*Cynomys ludovicianus*), amely pedig nem kutya, hanem egy üreglakó észak-amerikai rágcsáló, a mormoták közeli rokona, és a mókusfélék családjába tartozik; aztán a *repülőkutya* (*Pteropus*), amely egy denevér, ez ráadásul gyümölcscsel táplálkozik, ami a mi kutyánkra nem jellemző, vagy a *földikutya* (*Spalax leucodon*), ez meg egy föld alatt élő rágcsáló.

De ezzel még nincs vége, mert *kutya* nemcsak állat lehet. A *fakutya* két-féle tárgynak is neve, egyik az az eszköz, amellyel a csizmát lehet lehúzni, a másik meg egy járműféle, de inkább szórakozásra való, tulajdonképpen egy kis szántálpakkal felszerelt támlás szék. (Ezt egyébként Weöres Sándor verséből is ismerjük: „Fut a havon a fakutya, / vele fut a rettyerutya”.) De van emellett *vaskutya* is: egy négylábú vasállvány, amely a nyársat tartja, mikor a húst sütik, egyes bányavidékeken pedig a csillét is így hívták, a *tűzikutya* pedig (másik, szintén metaforikus nevén: *tűzbak*) az a vasállvány, amelyre a kandallóban a tűzifát rakják. Ezenkívül ember is lehet *kutya*, például ha azt mondjuk valakinek: „Most nagyon kutya voltál”, vagyis ravasz, a *nagykutya* pedig – hát azt tudjuk, mit jelent.

A *kutya* nyelvi kategóriájába tehát kilenc-tízféle dolog tartozhat, és még nincs is itt minden, hiszen *kutya* például a gyermek plüsskutyája is, pedig az sem olyan, hogy a házőrzést rá lehessen bízni. A perceptuális kategorizáció szerint, vagyis fogalmilag ezek mind külön, egymástól nagymértékben független kategóriákba tartoznak, a nyelvi kategorizáció szerint viszont egyetlen strukturált kategóriát alkotnak, amelynek van egy *központi része*, a háziállatot jelentő *kutya*, és vannak különböző *metaforikus perifériái*. A nyelvésznek pedig azért kell egyszerre figyelembe vennie mind a két kategorizációt, mert éppen a kettő különbsége alapján tudja felismerni a metaforát: a csizmahúzó *fakutyát* például azért fogja metaforikus névnek tartani, mert amit ez jelent, az fogalmilag mást fed, mint a nyelvi kategória központi eleme, a *kutya*. Ugyanakkor az is látható, hogy a *kutya* nyelvi kategória metaforikus kiterjesztését erre a fogalomra egy *szerkezeti hasonlóság* indokolja, az tudniillik, hogy a fakutyának az az U alakú része, amelybe a csizmasarkot akasztják, hasonlít egy kutyaszájhoz, amely mintha összeharapná a csizmát.

A perceptuális kategóriák meglehetősen függetlenek a nyelvtől (legalábbis az ilyenfajta esetében, mint amilyenekről itt szó van): bármilyen nyelven beszéljünk is, a kutyáról lényegében ugyanolyan fogalmunk van, legfeljebb a kapcsolathálója különbözik egy kicsit kultúránként. (A házikutya például nekünk elsősorban házőrző, a grönlandi eszkimóknak viszont inkább szánhúzó állat.) A nyelvi kategorizáció viszont **nyelvspecifikus**, vagyis sajátosan az illető nyelvre jellemző: ha valami (a házikutyán kívül) magyarul a *kutya* nyelvi kategóriájába tartozik, az egyáltalán nem garancia arra, hogy más nyelvekben is úgy lesz, vagy hogy ott is éppen az lesz *kutya*, ami a magyarban.

Angolul például a *hot dog* is „kutya”, és ez a magyarba is így került át, hiszen ha ezt valaki *forrókutyaként* próbálná meg magyarítani, az alighanem sületlenség lenne. (A *hődög* is csak szellemességnek kiváló, mert hát amúgy

ki szeretne hődögöt enni?) Ez azonban, mint mondtam, természetesen nem jelenti azt, hogy nekünk alapvetően más fogalmunk is lenne a kutyáról, mint az angoloknak, vagy hogy az egyazon nyelvi kategóriához való tartozás alapján mi ezeket fogalmilag is azonosnak vennénk: attól, hogy éppen magyar az anyanyelve, eddig még senki sem vitte el a fakutyáját beoltatni vesztség ellen.

A jelentésvilág szerkezete

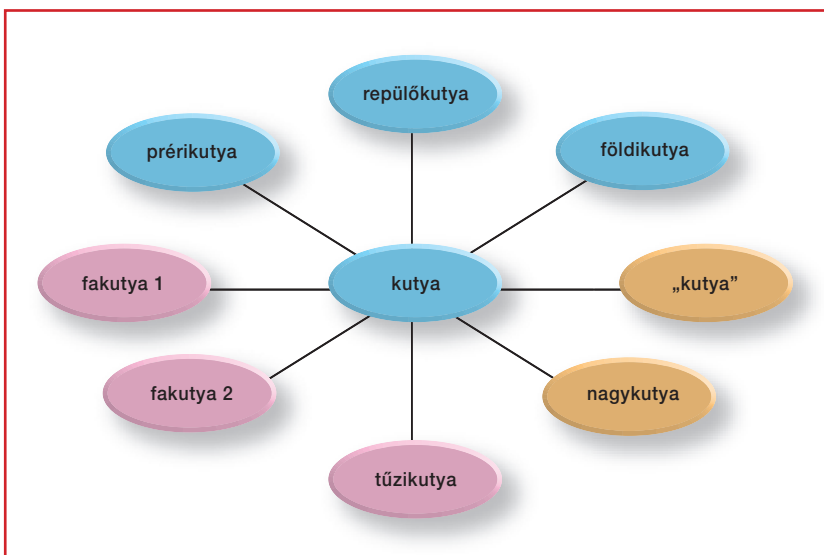
A *kutya* nyelvi kategóriájának fentebb bemutatott példája egyben azt is mutatja, hogy a nyelv metaforikussága hogyan függ össze a nyelvi kategorizációval: nagyon sok olyan nyelvi kategóriánk van, amelynek vannak ilyen metaforikus kiterjesztései, ezek pedig meglehetősen sajátossá alakítják az egyes nyelvek **szemantikai** rendszerét. A nyelvenkénti változatosság mögött azonban egyetemes elvek húzódnak meg. Éppen ezekre voltunk kíváncsiak akkor, amikor Kolozsváron elkezdtünk egy olyan kutatást, amellyel egyebek mellett azt próbáljuk kideríteni, melyek a kategóriák metaforikus kiterjesztésének legjellegzetesebb irányai. Ehhez olyan számítógépes adatbázist használunk, amelyben a *Magyar értelmező kéziszótár* minden főneve benne van, minden ott feltüntetett jelentésével. Ez az adatbázis még fejlesztés alatt áll, de máris nagy segítségünkre volt bizonyos konklúziók levonásában. (Mikor itt többes számban beszélek magunkról, ezen főleg magamat és tanítványaimat értem.)

Úgy gondoltuk, legjobb lesz azzal kezdeni, hogy az egyes nyelvi kategóriákat **átfogó kategóriák**ba csoportosítjuk, mint amilyen például az állatok, növények, szerszámok stb., ezeket pedig hierarchikusan elrendezzük **komplexitásuk** foka szerint. A kategóriák komplexitását – nagyon elnagyoltan fogalmazva – azon mérjük, hogy mennyi és milyen természetű tudásra van szükség ahhoz, hogy az ember be tudjon sorolni valamit az illető

Szemantika:
jelentéstan.

Átfogó kategória:
olyan általánosabb kategória, amelybe sok hasonló jellegű tartozik (például az állatok átfogó kategóriája).

Komplexitás:
összetettség, bonyolultság.

A „kutya” nyelvi kategóriája

Kognitív pszichológia:

lélektani irányzat, amely elsősorban a megismerésre való képességünkkel, a megismerés folyamataival és tudásunk megszerveződésével foglalkozik.

Evolúciós pszichológia:

az evolúció általános elméletének alkalmazása az emberi elme vizsgálatában; képességeink kifejlődésének történeti magyarázata.

Aki ismeri, így szólítja: Mária, a szűz (Antonello da Messina)

... vagy Madonna (Filippo Lippi)

kategóriába. (Hogy ezt pontosabban hogyan kell érteni, az a továbbiakból majd jobban kiderül.) Az eredmény olyan rendszer lett, amely már mostani, félkész állapotában is alkalmas arra, hogy segítségével sok mindent jobban megértsünk, és amely nemcsak a nyelvészet, hanem a **kognitív pszichológia**, az **evolúciós pszichológia**, sőt az agykutatás számára is mondhat valamit.

1. A személynevek

Azt találtuk, hogy minden név között a legkevésbé komplexek a *személynevek*, mint például a *Mariska*. Az egyszerűség egyrészt abból adódik, hogy itt igazából még kategorizáció sincs: sokan vannak ugyan, akiket *Mariskának* hívnak, de mindegyiküket külön-külön hívják így, és nem mint a „Mariska” kategória tagjait. Ilyen kategória nincs is, a Mariskák nem alkotnak olyan kategóriát, amelyről ha tudjuk, melyek a meghatározó jegyei, akkor az utcán azonnal meg tudjuk mondani, ki *Mariska*, és ki nem. Ezt minden egyes személyre külön tanuljuk meg, és pedig úgy, hogy megjegyezzük az arcát, és azt, hogy ehhez az archoz a *Mariska* név tartozik. Ennél többet az ilyen nevek használatához nem is kell tudni.

A személynevek egyszerűségének másik tényezője éppen az, hogy az embernek általában jó arcfelismerő képessége van. Biológiai meghatározottságunkhoz tartozik ugyanis, hogy nemcsak a fajtársainkat ismerjük fel nagyon hamar (ez különben már a viszonylag alacsony komplexitású állatoknál is így van), hanem ezen belül az egyes egyedek különbségét is számon tartjuk. (Ez sem csak az emberre jellemző, ezt már a tyúkok is tudják, hiszen ha nem ismernék egymást egyedileg, nem működtethetnék azt a hierarchikus rendet, amely megszabja, hogy ki kibe csíphet bele, és kibe nem.) Az arcfelismerés pedig a *globális, egészes kép* alapján történik (ebben a jobb agyféltekénknek van kiemelt szerepe), hiszen azt az egyénre jellemző formát nem is lehetne összetevő elemeiből összerakni. Így a személynév jelentése sem bontható összetevőkre, vagyis *nem komponenciális*, ezért aztán nem is nagyon alkalmas a metaforikus kiterjesztésre. Eredendő alapfunkciója nem is a megnevezés, hanem a *hívás*, és nem véletlen, hogy annyi nyelvben úgy érdeklődünk valaki neve felől, hogy megkérdezzük, *hogy hívják* az illetőt. Ez annyira hozzátartozik a személynévhez, hogy a rá épülő komplexebb kategóriafajták is öröklök, például magyarul azt is lehet mondani, hogy „ezt a tárgyat *pohárnak hívjuk*”, pedig hiába szólongatjuk a névén, nem fog odajönni.

Könnyen lehet, hogy a nyelv evolúciója során is a személynevek jelentek meg először, hiszen ha abban a száz–százötven fős csoportban, amilyenben beszélni még nem tudó elődeink éltek, az emberek feltalálták a módját annak, hogy ha valakit magukhoz akarnak hívni, akkor azt ne úgy tegyék, hogy mindenki odacsődüljön, hanem csak az jöjjön, akinek kell, akkor az a társas viselkedés hatékonyságát igencsak megnövelhette.

Ehhez még csak annyit tennék hozzá, hogy személynevük nemcsak embereknek, hanem bizonyos háziállatainknak is lehet. A kutyanak mondhatni kötelezően van is, általában a macskának is, de például a disznónak már

nem mindig, bár előfordul. Tyúknak, libának, kacsának nemigen szoktak személynevet adni, már csak azért sem, mert úgysem értené. A macskataratók azt is tudják, hogy a macska elég hamar megtanulja a saját nevét, ez is mutatja, hogy a személynév annyira egyszerű, hogy még egy macska is képes – ha nem is mindjárt használni is, de legalább érteni. (Azért nem a kutyát említettem, mert az ennél sokkal többet is meg tud tanulni.)

2. A ránézésre azonosítható kategóriák

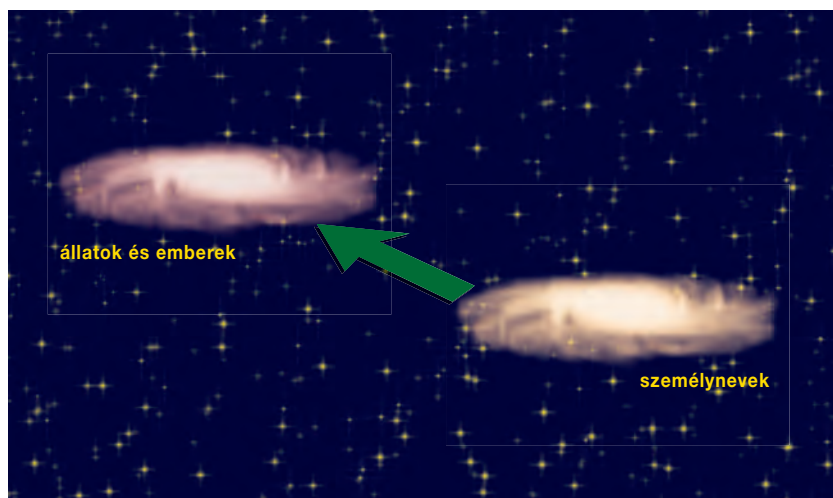
A kategóriák egyik fajtáját azok alkotják, amelyeket egyszerű ránézésre is azonosítani lehet. Egyik-másikról ugyan nagyon sok háttértudásunk is van, de ahhoz, hogy az oda tartozó dolgokat be tudjuk sorolni az illető kategóriába, ezt nem kell igénybe vennünk.

Állatok és emberek

A személynevek után komplexitás tekintetében az *állatokat* (és *embereket*) megnevező kategóriák következnek: *kutya, medve, fecske, ember* stb. Az állatok átfogó kategóriájába nagyon sokféle állat tartozik, de kognitív szempontból ezek nem egyforma státusúak. Ezt a nagykategóriát valahogy úgy kell elképzelni, mint egy galaxist, amelynek központjában az olyan állatok vannak, amelyeket az adott nyelv minden beszélője saját közvetlen tapasztalata alapján ismer, ilyen például a ló, a kutya, a macska vagy a veréb, a széleken pedig azok, amelyekről sokan nem is hallottak, vagy ha esetleg tudnak is róluk, inkább csak hallomásból, könyvből, képről, újabban tévéből, ilyen például a magyarok esetében a mormota.

... vagy Istenanya (Vlagyimiri Istenanya)

A kategóriefajták hierarchiája 1

Vízszintesen tehát aszerint helyezkednek el az egyes kategóriatagok, hogy az adott beszélőközösségnek *mekkora része* ismeri az illető állatot, illetve hogy *milyen forrásból* származik ez a tudása, de függőlegesen is tagolódik ez a nagykategória, mégpedig aszerint, hogy az illető állatról *mennyi tudásunk* van. A kutyát és a legyet például mindenki ismeri, tehát ott van mindkettő a galaxis közepén, de ha hirtelen mindent el kellene monda-

Ló, barlangrajz a franciaországi Lascaux-ból

nunk, amit a kutyáról tudunk, az legalább négy-öt percünkbe telne, míg a légyről minden tudásunk belefér egy fél percbe. Persze a rovarkutató az árvaszúnyogról is tud félórás előadást tartani, de az ilyen *szakértői tudást* itt nem vesszük figyelembe, mert a nyelvi folyamatokat jellegzetesen nem az ilyenfajta tudás alakítja.

Az állatnevek tehát már kategóriákat határoznak meg, és pedig mind közül a legkevésbé komplexeket. Az állatokat ránézésre azonosítjuk, összesen annyit kell tudni, hogy néz ki az az állat, meg hogy az ilyen kinézetű állatnak mi a neve. Az állatnév annyival komplexebb a személynévnél, hogy itt a kategóriáról való tudásunk már arra is alkalmas, hogy az addig még sohasem látott, ismeretlen példányokat is fel tudjuk ismerni, és meg tudjuk nevezni. (Vagyis itt már nem az egyedekre tanuljuk meg, hogy azoknak mi a nevük, hanem azt, hogy miről lehet az illető kategóriába tartozó dolgokat felismerni. Az ilyen kategória tehát produktív olyan értelemben, hogy az addig még sohasem látott egyedek felismerésére és megnevezésére is alkalmas.) A jelentés bizonyos mértékig már komponenciális, tehát az állatnak vannak relevánsabban kiemelkedő jegyei, amelyek a felismerésben is szerepet játszanak, de a biztos azonosítás elsősorban az egészsleges, globális képre támaszkodik, ez megint a személynévre emlékeztet.

Felmerül a kérdés, hogy miért éppen az állatnevek kategorizációja a legegyszerűbb. Ennek egyik tényezője az, hogy az ember különös figyelmet fordít a környezetében felbukkanó állatokra, ez az evolúció során alakult így ki, mert ennek adaptív értéke volt. Az állat ugyanis olyan eleme a környezetnek, amelyről azonnal el kell tudnom dönteni, hogy én eszem-e meg, vagy ellenkezőleg, ő esz meg engem, itt a hosszú mérlegelés könnyen tárgytalanná teheti a döntést: ha én enném meg, akkor mire ezt eldöntöm, elszalad, ha meg ő esz meg, akkor aligha várja meg vele, hogy én milyen következtetésre jutok. A másik tényező pedig az, hogy az állat mozog a környezetében, mégpedig magától, nem úgy, hogy valami mozgatja. Emiatt észrevenni is könnyebb, de az alakot is könnyebb a háttértől elkülöníteni, hiszen ha mozog, akkor fülével-farkával együtt mozog, így rögtön látni lehet, hogy mettől meddig tart, hol vannak a körvonalai. Pszichológiai kutatások bizonyítják, hogy a csecsemő már alig két-három hónapos korában megkülönbözteti a biológiai mozgást (vagyis az állatok és emberek mozgását) az élettelen tárgyak mozgásától, azt pedig mindnyájan tudjuk, hogy a gyermekek mennyire érdeklődnek az állatok iránt, ehhez elég csak arra gondolnunk, milyen játékszerek a kedvencei. Mindnyájunk számára ismerős például, amit az oldalsó képen láthatunk. Ez a kép egy négyéves gyermeket ábrázol (aki egyébként a mi unokánk), és három állatot: jobb kezében a béka, bal kezében az egér, a harmadikat pedig ő maga formázza a két ujjából kialakított szarvacskákkal.

A gyermek és az állatok

Különben az is mondhat valamit, hogy mikor ez a gyermek még összesen tizenöt szót használt, annak fele állatokat jelentett, a többi vagy személynévi értékű szó volt, vagy olyan rámutató szó, mint az, hogy *ottha*.

A személynevektől egyébként elég egyenes út is vezet az állatok kategóriájához. Az ember ugyanis (akárcsak más úgynevezett individuális csoportban élő állatok) képes arra, hogy fajtárait egyedileg is megkülönböztet.

tesse, arra azonban már nem, hogy ezt más fajok egyedeivel is megtegye (bizonyos háziállatait kivéve). Ha tehát semmi mást nem tesz, csak annyit, hogy ha lát egy vadnyulat, akkor azt elnevezi *Nyúl*nak (ezt azért írtam így, hogy jelezsem: ez eddig még tulajdonképpen amolyan „személynév”, amely azt az állatot egyedileg nevezi meg, nem pedig mint a *nyúl* kategória egyik tagját, és úgy is jön létre, a személynévadás már ismert eljárásával), majd ha legközelebb lát egy másik szakasztott ugyanolyan kinézetű állatot, és azt is *Nyúl*nak nevezi, mintha nem is egy másik lenne, hanem ugyanaz, amelyet korábban látott, akkor ebből szinte magától alakul ki előbb-utóbb a *nyúl* nyelvi kategóriája. (Nem érdektelen egyébként, hogy a gyermekmesék, ha emberről szólnak, valahogy így kezdődnek: „Volt egyszer egy ember”, azaz egy a sok közül, az állatmesék azonban legtöbbször így: „Egyszer a medve találkozott a farkassal” – mintha ezekből csak egyetlen példány volna a világon.)

Az állatnevek már alkalmasak a metaforikus kiterjesztésre, ennek egyik iránya az állat nagykategóriájának központjától a periféria felé mutat, amikor is a formai vagy viselkedésbeli hasonlóság alapján ismertebb állatok nevét terjesztjük ki kevésbé ismertekre (hogy éppen ez az irány, gondolom, érthető), ilyen volt korábbi példánkban a *prérikutya*, a *repülőkutya* és a *földikutya*, de ezeken kívül sok mást is lehetne említeni (*bábaszarka*, *papmacska*, amely nem macska, hanem egy szőrös hernyó, *sündisznó* stb.). A metaforikus kiterjesztések további irányaira később térek vissza.

A személynévhez szorosan kapcsolódó hívó funkciót az állatnevek is elég nagy mértékben öröklék, alighanem ezzel függ össze, hogy számos kultúrában bizonyos állatoknak nem használatos a saját „igazi” nevük, mert azt nem volt szabad kimondani, nehogy meghallja véletlenül és odajöjjön, hanem csak amolyan körülírásokkal beszélnek róluk. Ilyen eredetű a magyarban a *farkas* vagy a *szarvas*. A *medve* szláv eredetű, de ott ez is körülíró megnevezés, tulajdonképpen „mézevő”-t jelent. Legközelebbi nyelvrokonaink, a hantik és manysik *Erdei Öreg*ként emlegetik ezt az állatot, románul pedig gyakran *Moș Martinként*, azaz „Marci bá(csi)”-ként, vagyis egyenesen személynévvel, amelyet azonban a medve szerencsére nem ismer.

Érdemes megjegyeznünk, hogy állatok megnevezéséhez olykor felhasználjuk a személynevekről való tudásunkat is, gondoljunk az ilyenekre, mint: *mátyásmadár*, *katicabogár*, *szentjánosbogár* vagy a kevésbé ismert *herkulesbogár*.

Állati/emberi testrészek

Az állatnevek átfogó kategóriájához szorosan kapcsolódik az *állati testrészek* megnevezése. Ezek nyilván másodlagosak az állatnevekhez képest, hiszen részeket csak az után tudhatunk elkülöníteni valamiben, miután először egészében kategorizáltuk. A testrésznevekre is az jellemző, hogy ránézésre azonosíthatók, felismerésükben pedig alakjuk mértani formája nagyon sokat számít, ezért az ilyen szavak jelentése már határozottabban komponenciális, mint az állatokat jelentőké, ezért is van, hogy olyan sok metafora keletkezhet innen kiindulva. Ezenkívül azonosításukban egymáshoz viszonyí-

Farkas (Canis lupus)

Barna medve (Ursus arctos)

Nappali pávaszem (*Inachis io*)

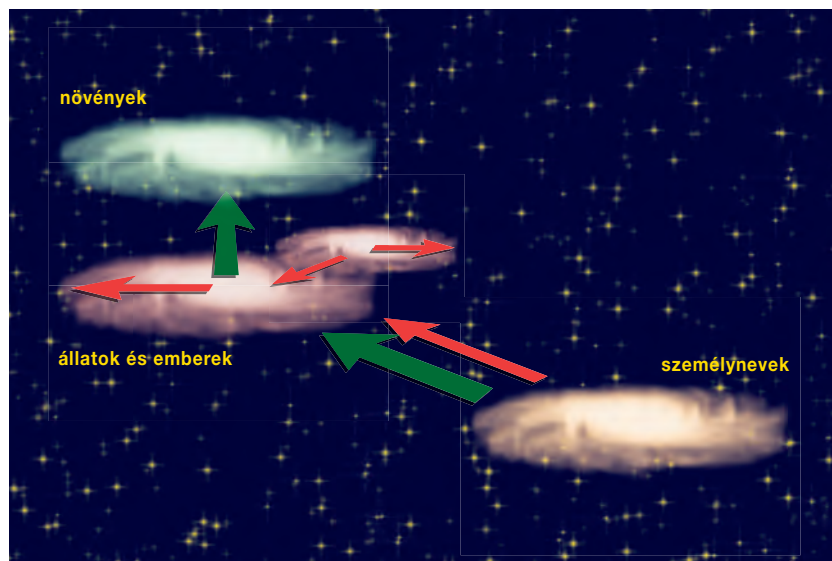
tott helyzetük is számít. Jól fel tudjuk őket ismerni, de nem tudjuk pontosan megmondani, meddig tartanak: hol végződik például a fejünk, és hol kezdődik a nyakunk? Szerencsére beszéd közben ez sohasem okoz gondot. Itt is vannak ismertebbek és kevésbé ismertek, a látható külsők ismertebbek, mint a belsők, amelyek csak boncolással hozzáférhetők. Nem nagyon jellemző, hogy egyik testrész nevét metaforikusan kiterjesszük egy másikra, de van rá példa: a kezünk vagy a lábunk *feje*, illetve a „halánték” jelentésű *vakszem*. Állati testrész nevét ritkán ugyan, de állatokra is ki lehet terjeszteni, ilyen a magyarban az *ökörsem*, amely egy madár, és a *pávaszem*, amely már áttételesebben jelöl egy lepkefajt. (A *vörösbegy*, illetve a *kékbegy* madár-név inkább metonimikus, mint metaforikus, hiszen nem hasonlóságon, hanem érintkezésen alapszik.)

Növények

Nagyezerjófű (*Dictamnus albus*)

Az állatneveknél valamivel komplexebb a *növények* neve, mert itt már nagyobb szerepet kap az a tudás is, hogy az illető növény mire jó az embernek. Legjellegzetesebben tápláléklul szolgál, így a növénynevek strukturálisan az ételek nevével kapcsolódnak össze szorosabban (erre azonban itt most nem térek ki részletesebben), olyannyira, hogy elég nagy területen át is fedődnek. (Gondoljunk csak arra, hogy ha azt halljuk: *saláta*, *káposzta* vagy *cse-resznye*, mi jut először eszünkbe: a növény vagy az étel?) Ez a növénynevek kategorizációjára is kihat, mégpedig úgy, hogy amelyek valamilyen szempontból (táplálékként, gyógynövényként, dísnövényként, festőanyagként vagy más okból) fontosak az embernek, azoknak közismert nevük van, akár csak azoknak, amelyeket azért kell jól ismerni, mert veszélyesek lehetnek, például mérgezőek. A többi pedig egyszerűen csak *fa*, *bokor*, vagy ha lágyszárú, akkor *gaz*, illetve ahogy Erdélyben mondják: *burján*. Egyes növényeknek már a nevük is jelzi, mire jók, illetve milyen kártételük lehet, például az *ezerjófű*, *festőbuzér* vagy a zsurló *kannamosó*, *kannasurló* neve, illetve a beléndek *bolondító* neve.

A kategóriefajták hierarchiája 2

Amúgy pedig a növény is olyan, mint az eddigiek: ránézésre felismerhető, és a globális összképnek itt is nagy szerepe van a felismerésben, olykor azonban már a részletek is fontosak. Ami viszont igazán feltűnő, az az, hogy a növények elnevezéséhez milyen nagy mértékben használjuk fel az alatta levő szintről, állatokról és állati testrészekről való tudásunkat. Ezt már Fazekas Mihály is észrevette, hiszen azt írja a *Lúdas Matyi*-ban:

„... száz erdei, réti
Dudvák voltak ezek; nyúl-, farkas-, békacseresznyék;
Medve-, szamár-, disznó-, eb-, egér-, kutya-, macskatövissek.
Hát meg az angyal-, szent- s ördög-gyökerek (mivel akkor
A fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész-
Könyv még nem lévén).”

Azóta persze lett *Fűvész-könyv*, éppen Fazekas Mihály írta sógorával, Diószegi Sámuellel (1807), ráadásul más nyelvújítók is besegítettek abba, hogy nyelvünket megtisztítsák az ilyen „pórias” nevektől, így aztán én már a *Magyar értelmező kéziszótár* alapján annak a szerfölkött érdekes természetes rendszernek, amelyről Fazekas beszél, csak a romjait tudom tanulmányozni. És még így is, az 1588 növénynévből 162-ben, vagyis a neveknek több mint 10 százalékában fordul elő valamilyen állatnév vagy állati testrésznév, miközben az 1233 állatnév között csak egy olyan van, amely egy növényrész jelölő név metaforikus kiterjesztésével spontán módon keletkezett: a *tiszavirág*. (És van még két nagyon periférikus, inkább a szakértői tudáshoz tartozó: a *tengerililiom* és a *tengeriuborka*, nyilván egyik sem olyan, amivel magyar ember naponta találkozna.) Az ilyen növénynevek alkotásának egyik jellegzetes fajtája az, hogy egy állati testrész neve lesz növénynév: *bakszakáll*, *daruláb*, *farkasfog*, *galambbegy*, *golyaorr*, *medvetalp* stb., a másik pedig az, hogy egy ismertebb növény nevét metaforikusan kiterjesztjük egy kevésbé ismertre, de megkülönböztetőként valamilyen állatot jelentő előtagot kapcsolunk hozzá (főleg az ilyenekre gondolt Fazekas): *bagolyborsó*, *békalencse*, *farkasalma*, *kígyóhagyma* stb. Az ilyen adatok azért érdekesek, mert jól mutatják, hogy a komplexebb kategóriák megnevezéséhez hogyan használjuk fel a kevésbé komplexekről való tudásunkat, hogyan épülnek rá az előbbiek az utóbbiakra.

Növényrészek

A növények átfogó kategóriájához szorosan kapcsolódik a különböző *növényrészeket* megnevező szavak csoportja (*gyökér*, *levél*, *virág* stb.), ez szerkezetében teljesen olyan, mint az állati testrésznevek átfogó kategóriája, sőt olyan is van, amely állati testrész metaforikus kiterjesztésével jött létre, például: *búzaszem*, *szőlőszem*. (Eredetileg a *szár* is lábszárat jelentett, a mai rendszer szempontjából azonban ez már archeológia, hiszen a mai beszélő fejében ez a kettő aligha kapcsolódik össze.) Itt is van rá példa, hogy a növényrész neve metaforikusan egy növényt jelent: *édesgyökér*, *macskagyökér*, *ebtövis*, *szerbtövis*, *varjútövis* és sokféle virág: *búzavirág*, *csillagvirág*, *tarlóvirág*, *zergevirág* stb.

Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel: Magyar fűvész könyv, 1807

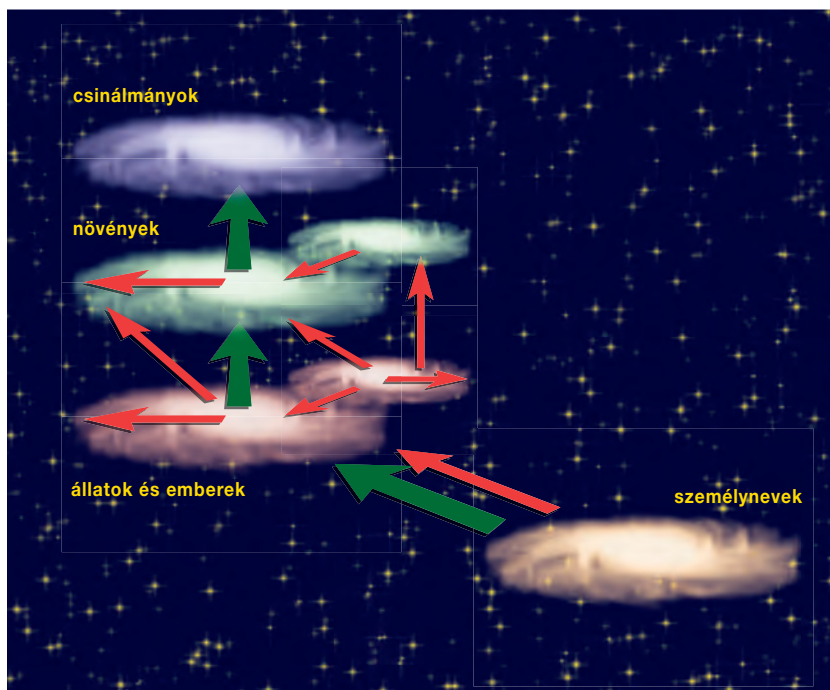
Zergeboglár (*Trollius europaeus*)

„Csinálmányok”

A komplexitás növekvő skáláján a következő helyet az ember alkotta dolgok foglalják el, az *artefaktumok*, Apácai Csere János igen jó terminusával élve: *csinálmányok*. Ez egy olyan nagy galaxis, amely néhány kisebbet foglal magába, a legjellegzetesebbek ezek: edények és tárolók, szerszámok, öltözetdarabok, bútorok, épületek, járművek, hangszerek. Együtt jellemezzük őket, mert arra nincs itt terünk, hogy mindegyiket külön vegyük sorra.

A kategóriafajták hierarchiája 3

Ezek a nevek annyiban hasonlítanak az eddigiekre, hogy ránézésre ezek is azonosíthatók, felismerhetők, itt azonban a *funkciónak* már annyira meghatározó szerepe van, hogy annak ismerete nélkül nem is igen lehet érteni, mit jelent az illető szó. Az egyes kategóriákhoz sokszor külsőre nagyon is különböző, egymáshoz nem is hasonlító dolgok tartozhatnak, az egyetlen, ami a kategóriát mégis összetartja, a funkció. Gondoljunk csak arra, hogy ránézésre mennyire különböző dolgok a következők: *asztali óra*, *díszes falióra*, *toronyóra*, *napóra*, *digitális kijelzésű óra*, *homokóra*. Ezekben összesen annyi a közös, hogy mindegyik időmérésre való, és ez már elég ahhoz, hogy az *óra* kategóriába tartozzanak.

Az, hogy itt a funkciónak elsődleges szerepe van, teljesen érthető, hiszen bármit alkot is az ember, azt azért csinálja meg, mert valamire kell neki. A tárgyat eleve valamilyen *rendeltetéssel* készíti el, így a funkció nem utólag kapcsolódik hozzá a tárgyhoz, hanem éppen fordítva: tulajdonképpen a tárgyat hozzuk létre a funkcióhoz.

Ezekre a kategóriákra az jellemző, hogy éppen a funkció központi szerepe révén minden eddigénél sokkal inkább bele vannak ágyazva a világról való enciklopédikus tudásunkba, és csak azzal együtt érthetők. Gondoljunk csak arra például, hogy egy marslakónak, aki a mi világunkról mit sem

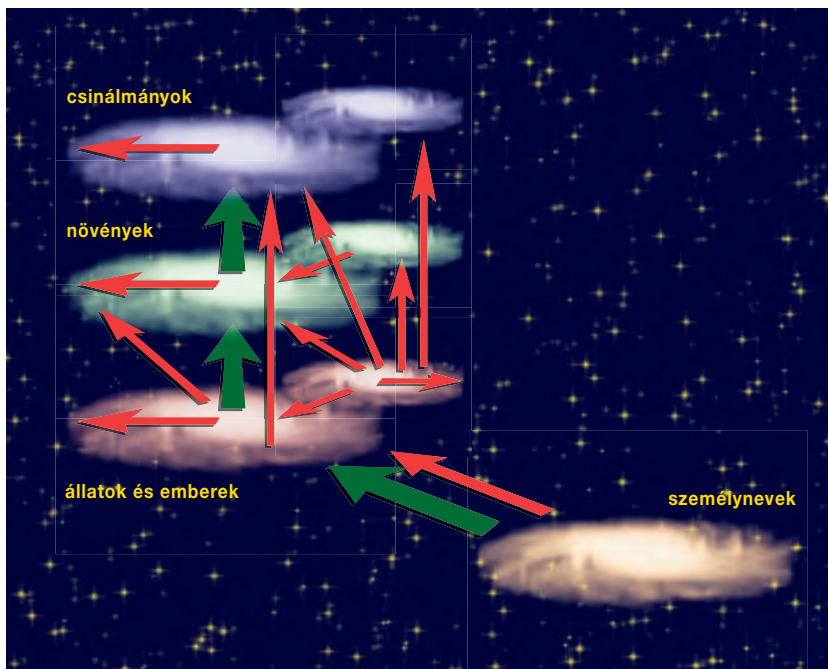
Homokóra

tudva idecsöppenne közénk, mi mindent kellene elmagyaráznunk ahhoz, hogy egy olyan egyszerű dolog mivoltát megértse, mint amilyen a *kulcs*. El kellene mondanunk, hogy ez egy zárba illeszkedik, a zár meg ajtóra, kapura, fiókra van szerelve, mégpedig azért, mert mi olyan világban élünk, ahol van magántulajdon, ezt az emberek általában tiszteletben is tartják, de vannak, akik nem, hanem lopnak, ezeket hívjuk tolvajoknak... és így tovább, mert aki mindezeket nem tudja, sohasem értheti meg, mi az, hogy *kulcs*.

Emellett ezek a kategóriák, főleg a szerszámoké, szorosan kapcsolódnak a velük végzett specifikus mozgásokhoz. Meg lehet figyelni, hogy sokszor, mikor azt mondjuk: *kalapács*, a kezünkkel kalapáló mozgást is végzünk, vagy ha a csavarhúzóat emlegetjük, úgy mozgatjuk a kezünket, mint mikor azzal dolgozunk. Ezeket a mozdulatokat pedig azért érdemes akkor is számon tartani, mikor kognitív nyelvészeti keretben vizsgáljuk ezeket a kategóriákat, mert megtörténik, hogy lapszusunk van, a szó nem jut hirtelen eszünkbe, ilyenkor azt mondjuk: *Add csak ide a...* – és mutatjuk a csavarhúzóra jellemző mozdulatot. Ezt a másik ember rendszerint meg is érti; ez is mutatja, hogy ezek a mozdulatok annyira hozzátartoznak a szóhoz, hogy adott esetben akár helyettesíthetők is, nemcsak kísérik.

A „csinálmányok” közé tartozó dolgoknak is vannak részeik, akárcsak az állatoknak, ezeket azonban bizonyos jól átlátható szerkezetű dolgok esetében már nem olyanokként észleljük, mint amelyekhez az egész részeire bontásával lehet eljutni, hanem mint amelyekből az egész össze van szerelve. Ezek tehát már *alkatrészek*, sokkal függetlenebbek az egésztől, mint az állatok testrészei. Jellemző, hogy nagyon sokat külön is kapni lehet a boltokban. (Igaz, csirkecombot is lehet, de nem azért, hogy aztán otthon összeszerelhessük a csirkét.)

Talán ezzel is összefügg, hogy a „csinálmányok” a legjellegzetesebb példák a komponenciális jelentésre, amikor is a jelentést néhány világosan

A kategóriefajták hierarchiája 4

Pipa és kipipáló írásjel

azonosítható összetevőre lehet bontani, és azok alapján a kategóriát is elég jól meg lehet határozni. Éppen ezért a csinálmányok nevei különösen alkalmasak a metaforikus kiterjesztésre: elég egyetlen ilyen jelentés-összetevő megléte egy másik dologban ahhoz, hogy arra is alkalmazzuk a nevet. Ha például a *pipa* egyik ilyen összetevője az, hogy nagyjából derékszögben meg van hajlítva, és az egyik szára rövidebb és vastagabb, mint a másik, akkor ez már elég ahhoz, hogy kipipáló írásjelünket (✓) is *pipának* nevezzük, pedig ezen kívül semmi egyéb hasonlóság nincs a kettő közt.

Az alaptendencia itt is az, hogy a metafora a központtól terjed a periféria felé, vagyis az ismertebb dolgok nevei terjednek ki a kevésbé ismertekre, például a *kalapács* mint sporteszköz. Ugyanakkor itt is megfigyelhető, hogy ezeknek a nagyon komplex kategóriáknak a megnevezésekor felhasználjuk a kevésbé komplexekről való tudásunkat. Állatok nevével tárgyakat nevezhetünk meg, amint azt már Jókai Mór is észrevette, hiszen azt írta *A magyar nép élce* című írásában:

„Sajátságos a magyar nyelvben [ebben az egyben nem volt igaza, mert ez sok más nyelvben is hasonlóan történik – Sz. N. S.], hogy az állatok nevei mint vétettek át műszerek szavaival. Így:

Vasmacska: horgony, mely a hajókat tartja.

Famacska: azon eszköz, mellyel a csizmát szokás lehúzni.

Vaskutya: azon sokágú eszköz, mely a tűzhelyeken áll, s mikre a tüzet rakják meg a nyárs végít teszik.

Fakutya: az a cölöp, amit a házak elé vernek, hogy a kocsik közel ne menjenek.

Bak: ama háromlábú szék, mire szapuláskor a kádat teszik.

Faló: a hintó-emelő tengelykenésnél.

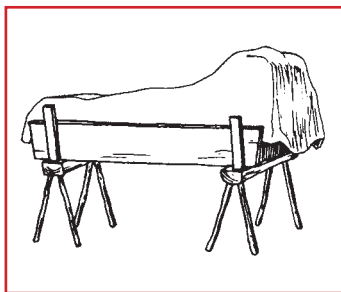
Daru: az emelőgép a hajókon.

Kecskeláb: a feszítő vas.

Lúdlelke: a pecsenyén átjáró vas.

Gém: a kutak ágasa.”

Jókai még nem említhette, de hadd tegyem hozzá: az *egér*, amely a számítógéphez van kapcsolva. Ez ugyan az angol *mouse* fordítása, de teljesen beleillik a magyar szemantikai rendszerbe. Az ilyen nyelvi metaforák olykor tárgyi formát is ölthetnek: a fentebb látott tűzikutya például valóban kutya formájúra van kialakítva, rendeltetésszerű használatához erre biztosan nincs szükség, a nyelvi metaforán kívül semmi más nem indokolja ezt az alakot.

Kecskelásos ágy (ágyszék), Szlavónia, 20. század eleje

Nagyon jellegzetes az, hogy állati testrészek nevével nevezünk meg tárgyakat: *kecskeláb*, *kutyafül*, azaz „könyvlap sarkának behajtása”, és még inkább az, hogy testrésznevek dolgok részeinek lesznek a nevei. Egy korsónak például hét „testrésze” is van: *szája*, *csecse*, *nyaka*, *füle*, *váll*, *hasa*, *feneke*. Figyeljük meg, hogy ettől a korsó még nem válik okvetlenül emberré (ami azonban nem jelenti azt is, hogy ezt az emberszerűséget egyáltalán nem is vesszük észre): szó sincs arról például, hogy a korsó hallana is a fülével. Csakis az alaki vagy funkcionális hasonlóság számít, például a fül alakja, vagy a csecse esetében az is, hogy azon keresztül lehet belőle vizet szopni. De már az elhelyezkedés nem annyira fontos: a korsó füle a nyakától indul és

A korsó „testrészei”

leér a hasáig, a csecse meg éppenséggel a fülén van, ami pedig emberben legalábbis feltűnő lenne.

A testrésznevek dolgok részeire való kiterjesztése alighanem egyetemesen jellemző a legkülönbözőbb nyelvekben, de hogy minek lesz tényleg ilyen metaforikus neve, az nagyon is függ az egyes nyelvektől. A románoknak például ugyanolyan szórakoztató, mikor megtudják, hogy magyarul a csupornak *füle* is van, mint nekünk az, hogy románul a lapátnak *farka* van (*coada lopeții*), nem *nyele*.

Mint fentebb már mondtam, a „csinálmányokat” megnevező szavak jelentése minden korábban tárgyalt kategóriaajtánál inkább komponenciális, ennél fogva nagyon könnyen keletkeznek metaforikus kiterjesztéseik. Talán éppen ezzel a nagy metaforizálódásra való „hajlamukkal” magyarázható, hogy itt még az eddigiekhez képest fordított irány is megfigyelhető, nevezetesen az, hogy artefaktum névvel növényt nevezünk meg, vagyis egy komplexebb kategória névvel egy kevésbé komplexet. Az ilyen irányú kiterjesztésre főleg az öltözetdarabokat, illetve az ember hasonló „szerelését” jelentő szavak látszanak alkalmasaknak: *békakonty*, *pásztortáska*, *kisasszony-papucs*. Ilyenekkel növényrészeket is megnevezhetünk, a légyölő galócának (*Amanita muscaria*) például van egy szép fehér pöttyös piros *kalapja*, aztán *gallérja* vagy *gyűrűje*, alul pedig *bocskora*. (A gombák, mint tudjuk, nem növények, de ez a szakértői tudásunkhoz tartozik, a nyelvi kategorizáció szempontjából együvé tartoznak a növényekkel.)

Légyölő galóca (*Amanita muscaria*)

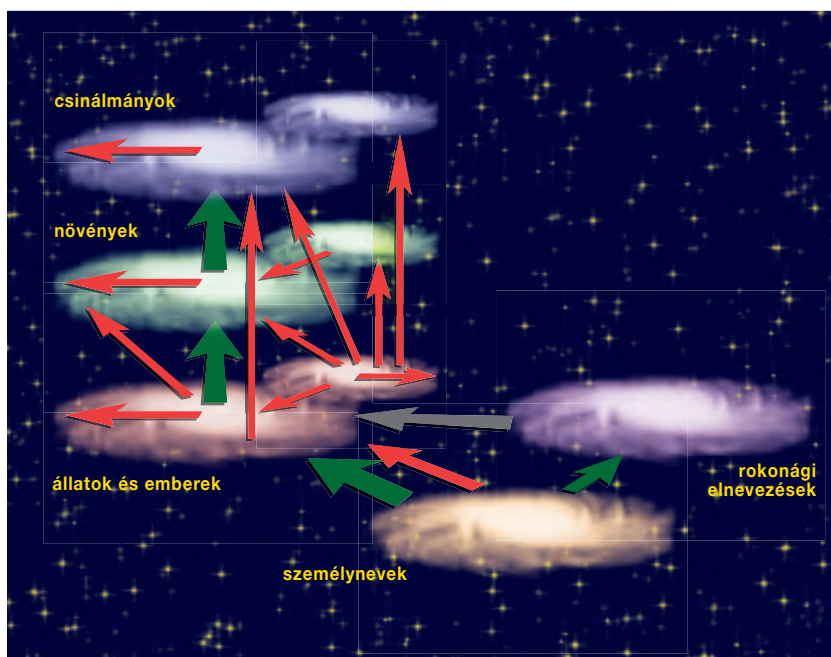
3. A ránézésre nem azonosítható kategóriák

Az eddigi kategóriák mind olyanok voltak, amelyeket egyszerű ránézésre is azonosítani lehet. A személynevektől azonban egy másik ág is indul, amely eleve komplexebb valamivel, mint amiről eddig szó volt, de más értelemben. Itt olyan kategóriák vannak, amelyeknek tagjait nem lehet ránézésre olyanokként azonosítani, hanem valahonnan tudni kell róluk, hogy oda tartoznak.

A rokonsági elnevezések

Ezek közül a legegyszerűbbek a *rokonsági elnevezések*, ezek központjában pedig egyértelműen az *anya* áll. Azért bonyolultabb a szerkezete, mint az eddigieknek, mert ez nem látszik az emberen: hiába látok egy fiatal nőt az utcán, nem tudhatom, hogy anya-e vagy sem, hacsak nem tudom valahonnan, hogy van gyermeke, avagy nincs. Ránézésre e nélkül a háttértudás nélkül tehát csak nőként tudom azonosítani, anyaként nem. Ha azonban olyan helyzetben látom, amelyben ő specifikusan anyaként viselkedik, ha például éppen gyermekét szoptatja, akkor ki tudom róla találni.

A kategóriafajták hierarchiája 5

Anya és gyermeke

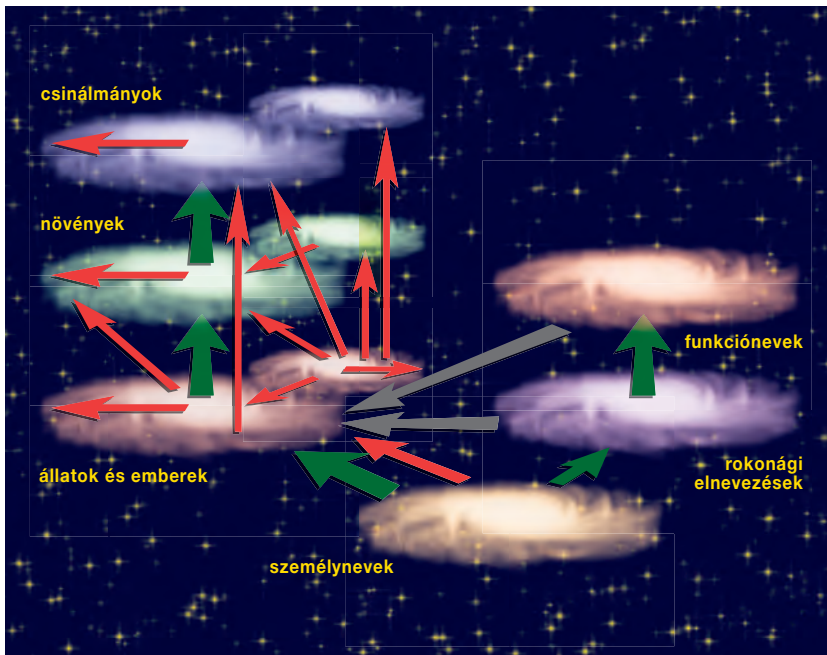
Az ilyen nevek nagyon közel állnak a személynevekhez: a kisgyermek számára az, hogy *anyu*, kezdetben egyértelműen személynév. Majd csak később válik rokonsági elnevezéssé, mikor a gyermek felismeri, hogy ami nekem az anyu, az Irénkének a Mancsi néni, vagyis Irénkének nem az én anyukám az anyukája, hanem Mancsi néni. Ettől azonban ő továbbra is *anyu*nak hívja az anyukáját, még meglelt felnőtt korában is, és nem *Rózsikának*, ahogy pedig mások hívják.

Viszonylag kevés név tartozik ide, de ezek nagyon régi elemi tapasztalaton alapszanak, legalábbis a középen levők (*anya, apa, fia, lánya* valakinek). Annak ugyanis, hogy ki anya és ki nem, illetve hogy ki kinek és kinek nem, egyértelmű biológiai feltételei vannak. Az ilyen kategóriák azért komplexebbek, mint az eddigiek, mert itt relációkról van szó: valaki nem abszolút értelemben anya, hanem valakihez képest az, vagyis mindig valakinek az anyja. Nem véletlen, hogy az ilyenekkel a gyermek már elég nehezen boldogul el: több év is eltelik addig, amíg megtanulja ezeket úgy érteni, ahogy kell, mások viszonylatában. Még hároméves korában sem egészen világos neki, mit is jelent például a *testvér*.

Amúgy pedig a rokonsági elnevezések emberekre vagy állatokra vonatkoznak (az *anya* és *apa* állat is lehet, persze az olyanokat, mint a *sógor*, már csak emberekre szoktuk használni), és akkor is minden érvényes rájuk, ami az emberre vagy az illető állatra jellemző, ha *anyának* vagy *apának* nevezzük őket, nem pedig *embernek*, *nőnek*, *férfinak*, illetve *macskának*.

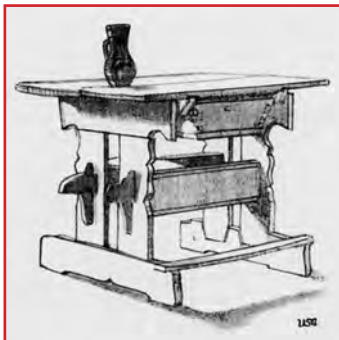
A funkciónevek

A következő kategóriaafajta ezen az ágon a *funkciónevek*. Annyiban komplexebb a rokonsági elnevezéseknél, hogy itt háttértudásként nem egy (viszonylag) egyszerűbb viszony értelmét kell átlátnunk, hanem egy olyan funkciót, amely az előző kategóriaafajtához képest sokkal inkább be van ágyazva az emberi viszonyokról és a társadalom működéséről való enciklopédikus tudásunkba. Olyanok tartoznak ide, mint az *orvos*, *pap*, *ezredes*, *elnök*, *vezér*, *király* stb. Ezek tulajdonképpen emberek vagy ritkábban állatok (például a *vezér* ember is lehet meg állat is), de ránézésre csak ennyit lehet róluk megállapítani, azt pedig, hogy az az ember éppen orvos, tudnunk kell valahonnan. A kategóriát a funkció határozza meg, sőt igazából az képezi, az ember ennek inkább amolyan „megtestesítője”. Ahhoz tehát, hogy ezeket értsük, ismernünk kell azt a funkciót: aki nem tudja, mi az orvos funkciója, mivel foglalkozik hivatásszerűen, és milyen ügyben fordulhatunk hozzá, nem tudja, mi az, hogy *orvos*.

A kategóriaafajták hierarchája 6

Az ilyeneket tehát egyszerű ránézésre nem tudhatjuk felismerni, márpedig a mi elménk az olyanokkal sokkal könnyebben tud bántani, és viselkednünk is egyszerűbb, ha elég ránézünk valamire ahhoz, hogy tudjuk, mi csoda. Ezért aztán az ilyen funkciókategóriákra kulturálisan olyan megoldásokat találtunk ki, amelyekkel az ilyenek sokszor ránézésre is azonosíthatóvá válnak. Jellegetesen ilyenek a különböző egyenruhák, rangjelzések,

Torockói fiókos asztal, 19. század

Kelengyeláda, benne baloldalt elhelyezett fedeles rekesz, a ládafia, 18. század

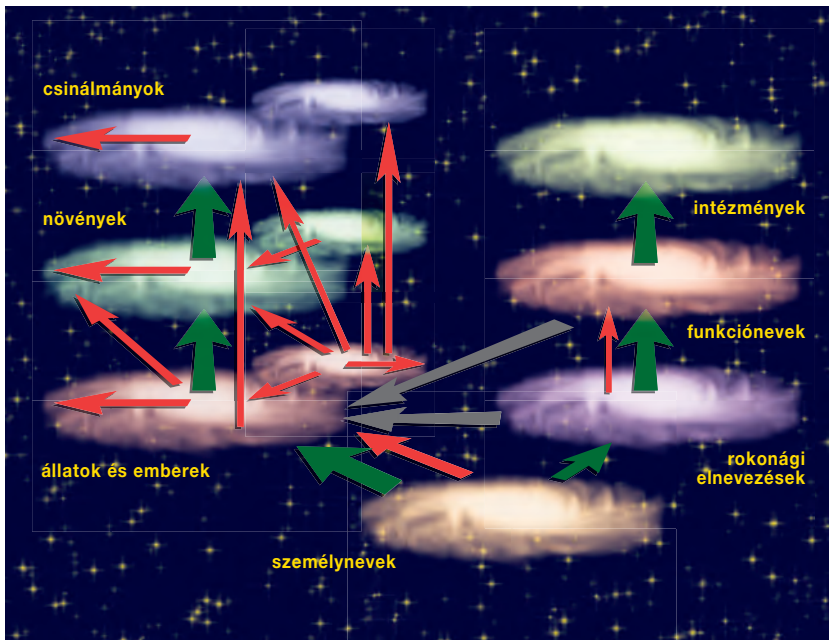
jelvények, kitűzők és egyebek, ezek pedig bizonyos esetekben annyira hozzátartoznak az illető funkcióhoz, hogy nélkülük az illető személy nem is tudja ellátni a szerepét. Ha például a közlekedési rendőr nem egyenruhájában, hanem csak úgy civilben áll ki az utcasarokra, hiába integet, mert az autósok nem fognak neki szót fogadni, hanem szólnak a legközelebbi egyenruhás rendőrnek, hogy van itt egy őrült, vigyék már el onnan, még mielőtt elüti valaki. Vannak azonban olyan helyzetek, mikor az illető személyre vonatkozó háttértudás nélkül is ki tudjuk találni, micsoda, még ha nincs is egyenruhában, mégpedig olyankor, ha éppen a funkciójához tartozó specifikus cselekvést végzi. Ha például benyitunk egy terembe, és azt látjuk, hogy ott padok vannak, azokban gyerekek ülnek, elől van egy tábla, és ott egy felnőtt éppen a magyar határozók fajtáit magyarázza, abból elég nagy valószínűséggel meg tudjuk állapítani, hogy az illető magyartanár.

Az előbbi kategóriákhoz képest ezen az ágon az az igazi nagy újság, hogy alig vannak metaforák. A rokonsági elnevezések egyike-másika ugyan mint alapvetőbb kategória lehet metaforikus használatú is, például az *anya* lehet „csinálnánynak” is neve, jelesen a csavaranyáé. (Magyarul a csavarorsót, ami bele jár, nem hívjuk *apának*, vannak nyelvek, ahol igen, és nemcsak a csavarok, hanem elektromos vagy elektronikus berendezések egybejáró alkatrészei esetében is használják ezt a metaforát, amelynek nyilvánvalóan szexuális szemléleti háttere van.) A *ládafia*, *asztalfia* említhető még itt, meg a *fiók*, amelyben azonban ma már nemigen azonosítjuk a rokonsági terminust. Az *atyá* lehet funkciókategória neve „pap” jelentésben, és a *pap* mint funkciónév is lehet metaforikus, amikor a búzakereszt felső kévét jelenti. Ezek azonban eléggé ritkaságszámba mennek.

A funkciókategóriákra ugyanis nem a metaforikusság jellemző, hanem az, amit talán *fogalmi ötvözésnek* nevezhetünk (egyelőre nincs megállapodott magyar neve, angolul *conceptual blending*, magyarul is gyakran csak *blendingnek* mondjuk). Feltűnő, hogy akik eddig a *blendinget* leírták, leginkább innen találtak rá példákat. Ezek egyike az, amikor a sebészorvosra azt mondjuk, hogy: „Az egy *mészáros*.” Ez nem éppen olyan, mint a metafora, hiszen nem maga a sebész hasonlít a mészároshoz, hanem az, amit csinál, illetve ami őt körülveszi. Mindegyik fehér köpenyben van, vágóeszközt használ, húst vág vele, ott vér folyik, de míg az egyik élő anyagban dolgozik nagy figyelemmel és óvatosan, a másik durván darabolja, kilóra. A *blending* ezt az utóbbi jellemzőt csúsztatja át a sebészre, nyilván nem elismerő céllal. (Figyelembe véve a metaforikusság, illetve a *blending* jellegzetes előfordulási helyeit, magam eléggé céljatevesztettnek látom azt az utóbbi időben kibontakozott vitát, hogy a nyelvre mi az igazán jellemző: a metafora vagy a *blending*, amelynek a metafora csak egy sajátos formája lenne. Úgy látom, hogy ez két különböző dolog, és mindegyik a maga kategóriafajtájában jellemző.)

Az intézménynevek

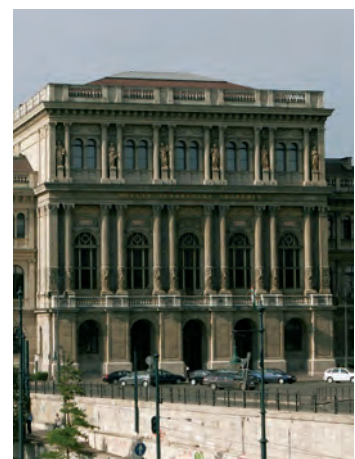
A funkcióneveknél valamivel komplexebbek az *intézménynevek*. A különféle intézmények ránézésre már csak azért sem azonosíthatók, mert ezek mint olyanok eleve láthatatlanok. (Tulajdonképpen már a funkciók is

A kategóriaajták hierarchiája 7

azok, de ott úgy észleljük, hogy inkább a „megtestesítő” tartozik hozzá a funkcióhoz, ezért mi az utcán nem egy embert látunk, aki funkciója szerint rendőr, hanem egyenesen egy rendőrt, aki rendőrként, nem emberként magas vagy alacsony, kövér vagy sovány.) Az például, hogy *iskola*, *egyetem* vagy *akadémia*, már maga is igen komplex hálózat, amely kerete annak, hogy ott emberek az illető intézmény által meghatározott specifikus funkcióikat gyakorolják. Az intézményeknek nincs „megtestesítőjük”, de rendszerint tartozik hozzájuk valamilyen épület vagy székház, ezeket metonimikusan szintén *iskolának*, *egyetemnek*, *akadémiának* hívjuk, és mivel ez nem látszik rajtuk, ezt egy táblára ki szoktuk írni. (Ezek azonban már lazábban kapcsolódnak az intézményhez, mint a „megtestesítő” a funkcióhoz: olyat lehet mondani, hogy *az akadémia épülete*, de olyat nem, hogy *a rendőr embere*.) Egyes épületeknek azonban, mint amilyen például a templom, olyan az architektúrájuk, hogy már abból is meg lehet állapítani, milyen intézményhez tartoznak.

Metaforák itt sem igen vannak, van viszont fogalmi ötvözés (*blending*) itt is, például amikor valamilyen intézményre – itt inkább nem nevezek meg egyet sem, gondoljon ki-ki, amire akar – azt mondjuk, hogy: „Az egy kész *bolondokháza*.” Újdonság az, hogy mivel ezek mint olyanok már teljesen megfoghatatlanok, a mi elménk pedig elsősorban az alapvetőbb (primérből), kisebb komplexitású kategóriák kezelésére van berendezkedve, ezeket valamilyen alacsonyabb szintű kategória mintájára konceptualizáljuk, vagyis megjelennek Lakoffék kedvencei, a *strukturális metaforák*. Intézményekről például gyakran beszélünk úgy, mintha épületek volnának: tudjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának Széchenyi *rakta le az alapjait*, tudjuk, mikor *hozták tető alá*, kik járultak hozzá *egy-egy téglával*, mi volt eredetileg a *felépítése*, mi volt rá időnként *romboló* hatással stb. Így beszélve sohasem az akadémia épületére, hanem magára az intézményre gondolunk.

Az MTA székháza

Az intézményeknek részeik is lehetnek, ezeket gyakran a rokonsági elnevezések metaforikus kiterjesztésével nevezzük meg: *anyavállalat*, *leányvállalat*, *fiókszervezet*; a *filia* vagy *filiálé* is hasonló módon jött létre, csak latin szóból.

Az absztraktumok

Végül van a neveknek egy sajátos csoportja, az *absztraktumoké*, ezek, hogy úgy mondjam, már tisztára csak tudásból állnak, nyelvi konstruktumok, és „odakint”, a fizikai világban nem is felel meg nekik semmi mint olyan. A nyelv evolúciójában a nevek legújabb rétegét alkotják, hiszen ahhoz, hogy létrejessenek, már nyelvre volt szükség. Ezek ugyanis a beszédben keletkeznek, és főnevekbe kódolva öröklődnek nemzedékről nemzedékre. Ilyen például az, amit már említettem: a *nyelv*, amely – mint láttuk – „odakint” nincs is, de mi úgy beszélünk róla mégis, mintha „odakint” lenne, így aztán előbb-utóbb úgy is kezdünk róla gondolkodni, amint azt még a nyelvtudomány története is elég jól szemlélteti.

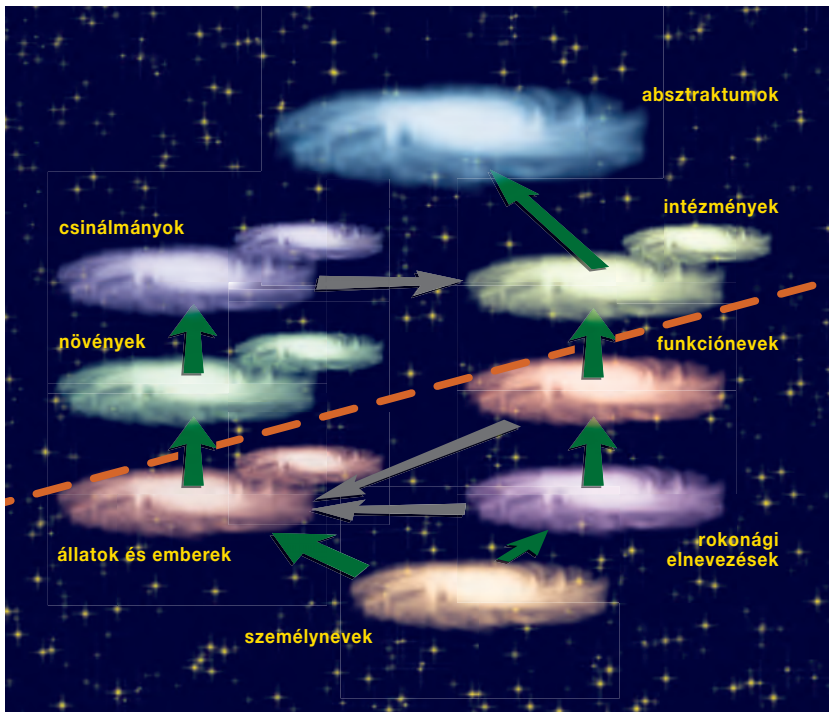
Ez pedig azért van így, mert nyelvünk (mármint ez a fejünkben levő tudásunk) eredendően arra való, arra alakult ki, hogy a rajtunk kívül levő *környezetünkről* tudjunk vele beszélni, így aztán mikor olyasmiről akarunk, ami igazából csak a mi fejünkben van, „idebent”, akkor azt valamilyen csellet kivetítjük a környezetbe, külsővé tesszük, és akkor már tudunk róla beszélni is. Az „odakint” levő dolgokról pedig az az általános, közvetlen tapasztalatunk, hogy azok dologszerűek, vagyis elfoglalnak valamennyit a háromdimenziós térből. Így aztán mikor ezeket az absztraktumainkat kivetítjük, ezek is rögtön dologszerűekké válnak, virtuálisan háromdimenziósakká, tehát a nyelvről is úgy fogunk beszélni, mint aminek van egy sajátos *belső* struktúrája, *komponensei*, *alsóbb és felsőbb szintjei*, *rétegei*, *vízszintes és függőleges tagolódása* stb.

Konceptualizálás:

fogalmaink adott szerkezetűvé formálása és elhelyezése a fogalmak kapcsolathálózatában.

Nyilvánvaló, hogy ezek **konceptualizálására** a strukturális metafora a legalkalmasabb, az absztraktumok világa tehát a strukturális metaforák iga-zi paradicsoma. Jelesen a nyelvet ugyan metaforikusan-metonimikusan neveztük el a beszéd közben legtöbbet mozgó testrészünkről, de mint az imént említett példák is mutatják, sokszor úgy beszélünk róla, mintha valami épületféle volna, máskor meg mintha élőlény, sőt egyenesen ember lenne. Így aztán gyakran hallhatunk *a nyelvek születéséről*, *életéről*, *haláláról*, *betegségeiről*, *nyelvünk érényeiről*, és még akadémiai kiadványban sem nagyon feltűnő, ha azt olvassuk, hogy a magyar nyelv *nem kedveli* szó elején a mássalhangzó-torlódást, hanem *igyekszik* ezeket *kiküszöbölni*. (Tessék csak ezt elképzelni!)

Absztraktum is sokféle van, ezekre itt nem térhetek ki, de részletesebben írtam róluk idén megjelent, *Elmélet és módszer a nyelvészetben* című könyvem *Bevezetésében*. Csak annyit tennék még hozzá, hogy míg például az állatok esetében a fogalmaink meglehetősen függetlenek a nekik megfelelő nyelvi kategóriától, itt ez már nem egészen így van. Mi ugyanis ezek-
kel az absztraktumokkal csakis beszéd közben találkozunk, mások beszédéből tanuljuk el őket, másféle tapasztalatunk ezekről eleve nem is

A kategóriaajták hierarchiája 8

lehet, ezért aztán ilyen fogalmainkat is csak arra alapozhatjuk, amit a beszédből kapunk. Itt tehát az, hogy valamely nyelven hogyan formálunk meg egy-egy ilyen absztraktumot, nagyon is befolyásolhatja azt, hogy milyen fogalmunk lesz róla.

A fontosabb tanulságok

Ez az itt felvázolt „jelentésvilág” természetesen nem teljes, sőt igencsak szemelvényes és elnagyolt, pedig itt is igaz az, hogy az ördög a részletekben lakik. Annak szemléltetésére azonban így is alkalmas, hogy nyelvi kategóriáink hierarchikus rendszert alkotnak, amelyet ugyan mi itt a komplexitás fokozatai alapján állapítottunk meg, de nagyon valószínű, hogy ez evolúciós pszichológiai szempontból is mondhat valamit. Érdekes továbbá észrevenni, hogy a rendszer alapjában álló kategóriák, mármint a személynevek, állatok és emberek, rokonsági elnevezések és funkciónevek együttesen pontosan azt adják ki, amit a régi latin *animata* terminus jelöl. Apácai Csere János még *lelkes állatok*nak hívta őket, és ez bizony sokkal pontosabb volt, mint amit a mai magyar szaknyelv az *élő* és *élettelen* elkülönítésében jelöl meg, hiszen élnek a növény (és a gomba) is élő, de nem lelkes állat. Az pedig, hogy ezek alkotják az egésznek az alapját, érthetővé teszi azt a jelenséget is, amiről *Hogyan teremtsünk világot?* című könyvemben *zoomorfizmus* néven írtam, hogy tudniillik az alapvető relációk a „lelkes állatokra” szabva vannak kialakítva, mikor pedig egyébről beszélünk, olyankor is gyakran ezeket használjuk, vagyis messzemenően felhasználjuk az ilyen alapvető kategóriáinkról, illetve azok sajátos viszonyairól való tudásunkat,

Apácai Csere János: Magyar encyclopaedia, 1655

*Naplemente. Pál László
festménye (részlet), 1873*

és azokról is úgy beszélünk, mintha „lelkes állatok” volnának. Ezért is mondunk olyanokat élettelen dolgokról vagy akár absztraktumokról is, mint például: „A nap *elbújt* a felhő mögé”, „*Nem akar* ez a köd felszállni”, „*Nem akar* a motor beindulni”.

Az a néhány kategóriaajta, amelyről fentebb szót ejthettünk, azt is mutatja, hogy nem nagyon célszerű általában beszélni a nyelvi kategorizációról, hanem ennek elméletét is az egyes kategóriaajták mentén haladva érdemes felépíteni, hiszen ami az egyikre nagyon is jellemző, a másakra lehet, hogy egyáltalán nem az. Az emberi nyelv sokat emlegetett metaforikussága például (ha csak a megszokott értelemben vett metaforákat vesszük tekintetbe) elsősorban a ránézésre is azonosítható kategóriákra látszik igazán érvényesnek, a többi esetében már kevésbé jellemző.

A jelentésvilág szerkezetének részletes kidolgozása tehát más megvilágításba helyezhet sok mindent, amit ma még nem egészen úgy látunk, ahogy kellene, és hozzásegíthet bennünket ahhoz, ami a kognitív nyelvészetnek és általában a kognitív tudománynak is legfőbb célja: hogy jobban megértsük önmagunkat.

Ajánlott irodalom

- Banczerowski, Janusz*: A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr*, 123(1999) 1. sz.: 78–87.
- Banczerowski, Janusz*: A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Magyar Nyelvőr*, 120(1996) 4. sz.: 432–440.
- Banczerowski, Janusz*: A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv*, 95(1999) 2. sz.: 188–195.
- Csúry Bálint*: Az ige. Bp.: Athenaeum, 1910. (Nyelvészeti Füzetek, 63.)
- Jackendoff, Ray*: Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Johnson, Mark*: The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: Chicago University Press, 1987.
- Lakoff, George*: Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Lakoff, George – Johnson, Mark*: Metaphors We Live By. Chicago: Chicago University Press 1980.
- Langacker, Ronald W.*: Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba* (szerk.): A téri megismerés és a nyelv. Bp.: Gondolat, 2003.
- Mandler, Jean M.*: A nyelv előtti reprezentáció és a nyelv. In: *Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba* (szerk.): A téri megismerés és a nyelv, Bp.: Gondolat, 2003: 179–196.
- Péntek János, Szabó T. Attila*: Ezerjófű: Etnobotanikai útmutató. Bukarest: Kriterion, 1976.
- Pinker, Steven*: A nyelvi ösztön. Bp.: Typotex, 1999.
- Pinker, Steven*: Hogyan működik az elme? Bp.: Osiris, 2002.
- Pléh Csaba – Gulyás Balázs – Kovács Gyula* (szerk.): Kognitív idegtudomány. Bp.: Osiris, 2003.
- Pléh Csaba – Győri Miklós* (szerk.): A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Bp.: Pólya K., 1998.
- Szilágyi N. Sándor*: Elmélet és módszer a nyelvészetben. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003.
- Szilágyi N. Sándor*: Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács, 1996.
- Szilágyi N. Sándor*: Nyelvében él a nemzet. *REGIO*, 13(2002) 4: 159–177. és In: *Szilágyi N. Sándor*: Mi egy más: Közéleti írások. Kolozsvár: Kalota K., 2003: 753–774.
- Taylor, John R.*: Linguistic Categorization. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Tolcsvai Nagy Gábor*: Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv*, 95(1999) 2. sz.: 154–166.

